

ЗБОРНІК ІГАРА КУЛІКОВА «ВЕЦЕР НІШТО І РЭХА ЦЬМЫ» ЯК СЮЖЭТНА-КАМПАЗІЦЫЙНАЕ АДЗІНСТВА

А. В. Даніленка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск;
annasdanilenko@mail.ru;
наук. кір. – Бутырчык Г. М., канд. філ. навук, дац.*

У артыкуле разглядаецца сувязь структуры зборніка Ігара Кулікова «Вецер нішто і рэха цьмы» (2021) са спецыфікай паэтычнай мовы аўтара. Акрэсліваецца месца неалагізмаў у кампазіцыі і знакавай сістэме зборніка, апісваецца спосаб прэзентацыі канцэпта «нішто», вызначальнага для арганізацыі частак кнігі.

Ключавыя словы: знак; знакавая сістэма; кампазіцыя; неалагізм; паратэкст; паэтычная мова; І. Кулікоў.

Адзін з галоўных інструментаў адасаблення твора ад пазасталай літаратурнай рэчаіснасці – так званая рама тэксту, якая дазваляе абазначыць ягоныя межы графічна і структурна. У выпадку аб'яднання аўтарам некалькіх самастойных тэкстаў у цыкл, іх рамы мадыфікуюцца, узаемадзейнічаюць. Калі разглядаць кнігу паэзіі як спробу «звышцыклізацыі» і адначасова як «спосаб увасаблення аўтарскай свядомасці і арганізацыі чытацкага ўспрыняцця» [4, с. 96], то рама, асноўная функцыя якой палягае ў механічным аддзяленні элементаў тэксту, недастатковы інструмент, каб апісаць ускладненую арганізацыю частак кнігі.

Больш прадуктыўным для аналізу паэтычных зборнікаў падаецца панятак «паратэкст», уведзены ў літаратуразнаўства Жэрарам Жэнетам (Gérard Genette) і апісаны аўтарам як «нявызначаная зона паміж знешнім і ўнутраным, зона без знаку дакладнай мяжы» [5, р. 2]. Паратэкст улічвае большую колькасць элементаў, якія атачаюць літаратурны твор (уключаючы ў іх пералік афармленне кнігі і спецыфіку яе структуры) і разглядае іх у комплексе: з пазіцыі прысутнасці аўтара ў паратэксце, ягоных інтэнцый і г.д.

Шматфункцыянальнасць паратэкстуальных элементаў – пры іх множнасці – назіраецца ў зборніку Ігара Кулікова (нар. 1988) «Вецер нішто і рэха цьмы» (2021). Першыя два раздзелы кнігі («Вецер нішто» і «Рэха цьмы», сваімі назвамі і парадкам размяшчэння яны паўтараюць назву зборніка), арганізаваныя ідэнтычна і аточаныя паратэкстам, пабудаваным паводле ідэнтычнай формулы. Назва апошняга верша ў раздзеле супадае з назвай усяго раздзела, пры гэтым эпіграф да раздзела – частка тэксту апошняга верша ў раздзеле. Інтэграцыю паратэксту ў тэкст мастацкі ўзмацняе наяўнасць эпіграфа да ўсяго зборніка, вынесенага па-за вобласць нумарацыі старонак, на форзац:

*Усякі, хто пачуў
Вецер нішто
і Рэха цьмы,
ведае, што
яны ёсць*

Канстатуючы еднасць першых дзвюх частак, эпіграф ігнаруе трохчасткавую структуру кнігі: перад трэцім раздзелам зборніка, «Вялікае княства», акрамя эпіграфа, запазычанага з тэксту апошняга верша ў раздзеле (пры гэтым верш, у адрозненне ад папярэдніх прыкладаў, мае самастойную назву «Зніч»), змешчаны яшчэ і праязны ўступ.

Уступ, пачаты ад сказа: «Песьні гэтага збору паходзяць з розных мясцін і часоў» [3, с. 70], адмаўляе ранейшага наратара, выяўленага ў папярэдніх частках праз «я-апавядальніка» («Пра багоў» [3, с. 54], «Прышласьць» [3, с. 52]). Паратэкст у «Вялікім княстве» дае не толькі ўводныя дадзеныя камунікатыўнай сітуацыі, але і азначае жанр, робячы частку літаратурнай містыфікацыяй. Ранейшы наратар, такім чынам, пасунуты са сферы ўласна мастацкага тэксту ў паратэкст: да кожнага з вершаў трэцяга раздзела далучаны каментар з жанравым тлумачэннем ад наратара-даследчыка («верш у свабодным рэчні», «верш у простым проціслаўні», «верш у веставіцы» і г. д.), а да «Трымесьця» [3, с. 92] прыкладзены таксама гістарычны і тапанімічны каментар, па сваёй функцыі падобны да «Слоўя», змешчанага напрыканцы кнігі.

Повязь і ўзаемапраціканне паратэксту і тэксту мастацкага здольныя фармальна апісаць структуру зборніка, не закранаючы, аднак, умоў, якія дазваляюць гэтаму ўзаемапраціканню адбыцца, то-бок не апісваючы сістэмы, суадносна з якой тэкст арганізаваны. Сістэма, у сваю чаргу, можа быць апісаная дастаткова поўна толькі на скрыжаванні аўтарскага погляду і чытацкага ўспрыняцця. Арганізаваны пэўным чынам паэтычны зборнік – поле для камунікацыі, умовы якой і ёсць умовамі для структурызацыі.

«Вецер нішто і рэха цьмы» ўжо ў назве выяўляе галоўную праблему камунікацыі: калі аўтарскай інтэнцыяй было азначыць «нішто», які знак мусіць успрыняць чытач, каб акт камунікацыі адбыўся?

Рашэннем будзе не мадэляванне знакавай сістэмы, якой аперыруе зборнік, але зварот да асаблівасцей паэтычнай мовы, што, паводле Ралана Барта, «робіць канцэпт як мага больш абстрактным, а знак як мага больш адвольным і паслабляе да межаў магчымага сувязь азначальнага з азначаным» [1, с. 101]. Суадносна, увага мусіць быць засяроджаная ў той вобласці, у якой абстрактнасць сягае мяжы: у вобласці неалагізмаў.

У плыні паэтычнай мовы функцыя неалагізмаў можа быць прыроўненая да функцыі, якую выконвае ўскладнены сінтаксіс: з іх дапамогай адбываецца пераарганізацыя моўных сродкаў, якая аддзяляе паэзію ад прозы. Пры гэтым неалагізм разглядаецца не як асобная моўная адзінка, а ў кантэксце цэльнай паэтычнай фразы, якая не проста атачае, але і тлумачыць яго. Нават спарадычнае графічнае выдзяленне неалагізмаў (як, напрыклад, у вершах «Вецер нішто» [2, с. 38], «Імядзея» [3, с. 71]) не адасабляе іх цалкам ад пазасталага твора: змена шрыфта хутчэй скіроўвае фокус увагі інтэрпрэтатара на выдзеленыя часткі.

Адзіны магчымы выпадак канчатковага аддзялення, сепарацыі неалагізма – змена зонаў, то-бок ягонае змяшчэнне ў паратэкст. Пры гэтым паратэкстуальныя элементы губляюць свае першасныя функцыі. Назва твора, азначаная неалагізмам (напр. «Зьзямя» альбо «Зацьма»), не можа ані задаваць гарызонт чакання для чытача, ані ствараць сабой уводзіны для камунікатыўнай сітуацыі. Жанравае азначэнне, заключанае ў неалагізме, застаецца незвязаным з літаратурнымі рэаліямі па-за зборнікам. Такім чынам, элементы, закліканыя «дапамагаць і пасярэднічаць» [5, р. 12], замыкаюцца самі ў сабе і перастаюць азначаць нешта, адрознае ад саміх сябе, пераўтвараюцца ў своеасаблівую нулявую прастору.

Неалагізм, які займае адасобленую пазіцыю, перажывае яшчэ адну трансфармацыю: «Паэтычнае слова пераўтвараецца ў акт, пазбаўлены бліжэйшага мінулага і атачэння кантэксту, але ў ім згушчаецца памяць пра ўсе карані, што яго нарадзілі» [3, с. 351]. У дачыненні да неалагізма, змешчанага ў паратэксце, «каранямі» будзе з’яўляцца ўласна мастацкі твор, да якога паратэкст адносіцца. У гэтай сітуацыі верш з назвай-неалагізмам пераўтвараецца не толькі ў прастору камунікацыі, але і ў своеасаблівую «прастору памяці».

З гэтага пункту гледжання назва ўсяго зборніка «Вецер нішто і рэха цьмы» можа разглядацца як спалучэнне двух неалагізмаў, «прасторай памяці» для якіх будзе з’яўляцца ўвесь тэкст кнігі. Пры гэтым «Вецер нішто» і «Рэха цьмы» ў сваім спалучэнні адмаўляюць прысутнасць трэцяй часткі, неалагізмам не азначанай. «Вялікае княства» – адзіная назва, якая адсылае да рэальнасці па-за прасторай кнігі, але ў той жа час гэта адзіны раздзел, які прэтэндуе на стварэнне несапраўднай, «хлуслівай» зоны памяці («хлуслівай» гэту памяць робіць раней узгаданы жанр раздзела, літаратурная містыфікацыя). «Вялікае княства» таксама з’яўляецца адзіным раздзелам, творы ў якім не закліканыя тлумачыць назву часткі. У першую чаргу вершы «Вялікага княства» тлумачаць самі сябе: найбольшая колькасць твораў з назвамі-неалагізмамі змешчаная менавіта ў трэцім раздзеле, пры гэтым кожны з вершаў мае ўжо ўзгаданы вышэй спецыфічны жанравы каментар.

Звяртаючыся да аўтарскіх неалагізмаў у зборніку, асобна варта спыніцца на каталагізаваным «Слоўі», змешчаным напрыканцы кнігі. Яно – асаблівы паратэкстуальны элемент, аформлены ў выглядзе слоўнікавай вытрымкі, на мяжы літаратурнага і лінгвістычнага. Пры гэтым, прыводзячы тлумачэнні аўтарскіх неалагізмаў, – кожны неалагізм змяшчаецца побач са сваімі «каранямі» – праявілі «Слоўе» выконвае з паэтычнымі мастацкімі тэкстамі адну і тую ж функцыю.

Улучаныя ў адзін пералік з архаізмамі, неалагізмы робяцца роўным ім фактам моўнай рэчаіснасці. «Слоўе» штучна пашырае сферу іхняга ўжывання, далучаючы новатворы Ігара Кулікова да агульнамоўнай сістэмы знакаў, якая існуе незалежна ад зборніка і з’яўляецца зразумелай знешняму інтэрпрэтатару. Такая адносна «ўстойлівая» пазіцыя неалагізмаў, выведзеных з зоны паратэкстуальнай адасобленасці і спецыфічнай паратэкстуальнай умоўнасці, робіць магчымай пастаноўку наступнага пытання: ці слушна ўспрымаць

неалагізмы са «Слоўя» ў якасці знакавай сістэмы, якая вызначае ўвесь зборнік і адначасова арганізоўвае канцэпт «нішто»?

Варта адзначыць, што «Слоўе» змяшчае ў сабе адносна малую колькасць аўтарскіх новатвораў (не ўзгадваюцца ў ім, напрыклад, жанры з раздзела «Вялікае княства», важныя для самога зборніка структурныя элементы). Алфавітны спосаб арганізацыі раздзела і адсутнасць прывязкі ўпарадкаваных у спіс слоў да паасобных вершаў і структурных частак нівелюе відавочныя адрозненні паміж раздзеламі кнігі, у асноўным тэксе падкрэсленыя з дапамогай паратэкстуальных элементаў. Непрысутнасць асноўнай масы неалагізмаў у «Слоўі» таксама не можа быць прыроўненая да «нішто» (успрынятага літаральна, як «недастача»). Канцэпт «нішто», частка паратэкста і ўласна мастацкага тэкста адначасова, непарыўна звязаны як са структурай, так і зсэнсавым нападуненнем кнігі. Для ягонага раскрыцця неабходна больш шчыльна разгледзець арганізацыю паасобных частак зборніка.

Хаця раздзелы «Вецер нішто» і «Рэха цьмы» разглядаліся вышэй як парныя, варта аддзяліць іх адно ад другога па характары вобразнага нападунення. Вершы, якія складаюць першую з частак, аб'ядноўвае празмерная размытасць топаса і хронаса (напр. «Досьвет», «Трывога» альбо «Агонь»). У выпадках, калі топас паддаецца азначэнню («Край», «Высокі край» і «Тай-горад»), ён усё яшчэ застаецца неканкрэтызаваным і выражаным на ўзроўні абагуленага вобраза. «Рэха цьмы», у сваю чаргу, нападуненае рэаліямі: «Жалебен па горадзе» пачынаецца з азначанага тапонімам радка: «Менск я хацеў бы апець» [3, с. 65], у раздзеле ўзгадваюцца ТЭЦ [2, с. 59] і ДСП [3, с. 57], верш «Новая зямля» прама спасылкаецца на тэкст Якуба Коласа не толькі назвай, але і пачаткам першага радка («Мой родны кут» [3, с. 51]).

Адрознасць вобразных сістэм непасрэдна звязаная з адрознасцю паратэкстаў. Калі будова «Рэха цьмы» дазваляе змясціць у раздзеле прысвячэнне (верш «Ёсьціна» [3, с. 46], пры гэтым тлумачэнне паходжання назвы-неалагізма ў тэксце прысвячэння з'яўляецца адным з варыянтаў рэалізацыі «прасторы памяці»), то вобразнай нявызначанасці «Ветра нішто» адпавядае адвольнасць графічнай арганізацыі твораў у ім.

Радок-«лесвіца» («Забыццё») і выдзяленне працяжнікамі рэфрэна «Мы – бежанцы – моў – зруйнаваных» [3, с. 16] («Бежанцы») з'яўляюцца візуальнымі максімамі ў суседстве з максімамі сродкаў мастацкай выразнасці:

*Сусьвет вакол, гаворачы, маўчыць.
Хто стане сёння слухаць нашы тайны?
Мы ёсць, хаця нас не павінна быць.
Мы – бежанцы – моў – зруйнаваных [3, с. 16].*

Аксюмаран («гаворачы, маўчыць») і антытэза («ёсць, хаця нас не павінна быць») – прыёмы, якія сустракаюцца ў большасці твораў зборніка і шырока выкарыстоўваюцца як у «Ветру нішто», так і ў «Рэху цьмы» (напр. аксюмараны: «бездыханны ў дыханным целе» [3, с. 13], «паліў, няпальны» [3, с. 14] і г.д. – раздзел «Вецер нішто», «яго ж у ім ужо даўно няма» [3, с. 44], «ёсць ня тым, чым ёсць» [3, с. 46] – раздзел «Рэха цьмы»; антытэзы: «там я

свой, але тут – староньні» [3, с. 31], «сьцюдзёны, але ўсё-такі гарачы» [3, с. 13] – раздзел «Вецер нішто», «яна мне – холад, я ёй – цяпло нястачы» [3, с. 49], «ён праг усё, але ня мог нічога» [3, с. 44] – раздзел «Рэха цьмы»).

І аксюмаран, і антытэза спалучаюць элементы паміж сабой так, каб іхняя еднасць адмаўляла сэнс кожнага з вобразаў, узятага адасоблена. Эфект «адмаўлення вобразу» прысутнічае ў тэксце зборніка не толькі ў межах мастацкіх прыёмаў, але і па-за імі. Абодва раздзелы кнігі напоўненыя як проста назоўнікамі, так і назоўнікамі, дапоўненымі часціцай «не». Разам з тым, у межах паэтычнай мовы ўвод часціцы «не» не ўплывае на вобразную сістэму верша: вобраз уводзіцца ў твор па факце згадкі назоўніка. Лінгвістычная адсутнасць з’явы прыроўніваецца да ейнай літаратурнай прысутнасці, што складае асаблівасць паэтычнай мовы І. Кулікова.

Так, напрыклад, верш «Невараць», змешчаны ў раздзеле «Вецер нішто», арганізаваны вакол «адсутнага» вобраза, уведзенага ў першым радку: «Няма вяслоўцы. І ўсё ж абшар ім повен. / Яго вясло й цяпер ляжыць на самым дне травы» [3, с. 20]. Пры гэтым назва твора таксама змяшчае ў сабе часціцу «не», і такім чынам становіцца адмоўленай двойчы: як неалагізм, змешчаны ў паратэксце, і як назва верша з «адсутным» цэнтральным вобразам. У «Рэха цьмы» падобны прынцып спаборніцтва адсутнага з прысутным (на абагуленым узроўні) выказаны ў вершы «Пра багоў»: «Мова – адзіны нябыт, што дадзены нам у спажытак» [3, с. 54].

Выкарыстанне аксюмарана, антытэзы і спосаб прэзентацыі вобразаў, агульныя для двух першых раздзелаў кнігі, ствараюць заканамернасць, якую можна назваць заканамернасцю адсутнасці, і адначасова – заканамернасцю арганізацыі канцэпта «нішто», непасрэдна звязанага з усімі вобразнымі сістэмамі кнігі. Узгадваючы «нішто», нельга, аднак, ігнараваць яшчэ адну групу распаўсюджаных у зборніку мастацкіх прыёмаў, якія тычацца структурнай арганізацыі тэксту. Гэтую групу складаюць анафары і ампліфікацыі, прычым часта анафара альбо пачынаецца з «не» («не наслухацца сьпевам яго кліч-сьцягоў / не нагледзецца небам яго зор-званіц» [3, с. 30]), альбо служыць для сувязі і напаўнення «адмоўленых» вобразаў («Ён для сябе, пустога, трафарэт / Ён ёсць адно ў проразях няма» [3, с. 44]). Ампліфікацыі найчасцей звязаныя не з матэрыяльнымі аб’ектамі, але з катэгорыямі, якія судакранаюцца з «нішто» і ў пантыкавым плане, і семантычна: «празь цьму, / праз горы, / праз адчай / бездарожжам стомы / прыйдзі пакліканы ў нішто валадар нічога» [3, с. 32]. Анафара і ампліфікацыя, такім чынам, не супрацьпастаўленыя ў зборніку аксюмарану і антытэзе: кожная з груп прыёмаў грунтуецца на перагрупоўванні вобразаў і кожная з груп супрацоўнічае з канцэптам «нішто», удакладняючы яго.

Апісаны адрознымі сродкамі, канцэпт «нішто» значна большы за элемент толькі вобразнага альбо толькі кампазіцыйнага. Упершыню выяўленае ў назве зборніка, «нішто» ў сваіх уласцівасцях структурызацыі набліжаецца да паратэкстуальнага элемента, застаючыся канцэптам, выяўленым непасрэдна ў тэксце мастацкім. «Нішто», адмаўляючы вобразы, не шкодзіць тканцы паэтычнай мовы і, наадварот, робіцца неад’емнай яе часткай, якая дазваляе

мадыфікаваць тэкст, не толькі дзелячы яго графічна і кампазіцыйна, але і ствараючы сюжэтна паўнаwartасныя «этыялагічныя» вершы (напр. «Пра багоў» і «Вецер нішто»).

Асноўныя мастацкія асаблівасці зборніка (і адначасова рысы, якія ствараюць канцэпт «нішто»), выражаныя ў творах «Дух» (перакладзенай з санскрыту мантры) і «Сон» (тэкст І. Кулікова), вынесеныя, як і эпіграф, па-за раздзелы і па-за зону нумарацыі, у паратэкст. Умоўна яны могуць быць падзеленыя наступным чынам: «Дух» як увасабленне пластычнай структуры кнігі (адсутнасць знакаў прыпынку, рэфрэн «няхай мой дух будзе ў намерах добры» [3], ампліфікацыя «які сам розум сам сьвядомасць воля» [3]), «Сон» як увасабленне ідэі «адсутнасці вобразу» (аксюмаран «цяжарная сабой і несабою» [3], антытэза «калі прыслухацца – яно маўчыць» [3]).

Увесь корпус тэкстаў зборніка апынаецца своеасаблівай цэльнай «нулявой прасторай» – прасторай умоўнасці, якая дазваляе паэтычнай мове І. Кулікова функцыянаваць. Гэта адначасова і топас «нішто», азначаны праз назву, і «аднародны паэтычны час» [2, с. 363], якія разам ствараюць умовы для плённага ўзаемадзеяння мастацкага тэксту з паратэкстам, у выніку чаго сама «памяць слова» робіцца полем для камунікацыі. Еднасьць твораў унутры кнігі, дасягнутая ў тым ліку выкарыстаннем у вершах роднасных мастацкіх прыёмаў, дазваляе адначасова «замкнуць» і «адкрыць» вобразную сістэму зборніка. Нягледзячы на тое, што ў кнізе функцыянуе вызначаная («замкнутая») колькасць вобразаў і кожны з вершаў аточаны адасобленымі паратэкстуальнымі элементамі, ускладненая арганізацыя частак кнігі пакідае магчымасць для стварэння «шэрай» («адкрытай») зоны, у якой уласна мастацкае робіцца неаддзельным ад паратэкстуальнага. У межах гэтай зоны развіваецца цэнтральны для кнігі канцэпт «нішто». «Адкрытасці» вобразнай сістэмы таксама спрыяе магчымасць бясконцага памнажэння «адсутных» лінгвістычна вобразаў, якія ва ўмовах, зададзеных паэтычнай мовай І. Кулікова, робяцца фактам вобразнай рэчаіснасці.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Барт, Р. Избранные работы : Семиотика : Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – С. 75–134.
2. Барт, Р. Нулевая ступень письма / Р. Барт // Семиотика : Антология / сост. Ю. С. Степанов. – М. : Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 327–371.
3. Кулікоў, І. М. Вецер нішто і рэха цьмы : вершы / І. М. Кулікоў. – Мінск : А. М. Янушкевіч, 2021. – 133 с.
4. Прохоров, Г. С. Книга стихов / Г. С. Прохоров // Поэтика : словарь актуальных терминов и понятий / гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко. – М. : Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. – С. 96.
5. Genette, G. Paratexts: Thresholds of interpretation / G. Genette. – Cambridge University Press, 2001. – 427 p.